

ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ ТА МОВЛЕННЄВО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ НАУКОВИХ ПОШУКІВ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розглядається науковий доробок І. Огієнка, присвячений розвитку української мови, її ролі у націє створенні й вихованні молодого покоління. Особлива увага авторів зосереджена на праці «Наука про рідномовні обов'язки», що активно впливає на піднесення мовленнєвої культури наших громадян, їхньої духовності й патріотизму.

Ключові слова: українська літературна мова, українська культура, рідномовні обов'язки.

Нині, в добу духовного й національного відродження, до нас повертається величезний пласт наукових надбань українців, довгий час гнаних і упосліджених більшовицьким мракобіссям, незаслужено забутих і заборонених.

Незалежність України дозволила нашому народу повернути собі інтелектуальну й духовну спадщину тих діячів науки і культури, чий імена донедавна були під суворою забороною, а праці в кращому разі – у спецфондах бібліотек, доступ до яких був обмежений. Відсутність цієї спадщини в духовному та інтелектуальному набутку наших сучасників надзвичайно збіднювала їхнє сприймання української науки та культури робила неможливим прогнозування їх подальшого розвитку. Це особливо стосується мовознавства, педагогічної науки, української літератури, зокрема культури мовлення й лінгводидактики.

Видатні постаті минулого О. Потебня, С. Русова, Г. Ващенко, І. Огієнко

та інші – це ті вершини, з висоти яких виразніше проглядає безмір духовного розвитку нашого народу – творця своєї мови, культури, української педагогіки та виховання засобами рідної мови. У цьому ряду особливе місце належить професору І.І. Огієнкові.

Українська народна педагогіка розвивається, розширюється завдяки відновленню, поверненню із забуття праць визначних етнопедагогів. Серед них визначне місце належить І. І. Огієнкові (митрополиту Іларіону). Це видатний учений-мовознавець, культуролог, педагог, державний і церковний діяч. Повністю заборонений і незаслужено забутий в Україні, він повернувся до нас із набуттям Україною статусу незалежної держави.

Народився І.І. Огієнко 15.01.1882 року в м. Брусилів Житомирської області, а помер 29.03.1972 р у канадському місті Вінніпег. Свою наукову діяльність розпочав ще будучи студентом Київського університету, а педагогічну – професором цього ж університету. Далі короткий перелік його педагогічних посад: міністр освіти в період УНР, у цей же період ректор Кам'янець-Подільського університету, з 1924 р. викладач української мови у Львівській учительській семінарії, потім професор богословського факультету Варшавського університету. У 1944 р. переселився до Швейцарії, а згодом опинився в Канаді (м. Вінніпег), де продовжував, крім церковної діяльності, педагогічну: упорядкував вищу богословську освіту для православних канадських українців, розбудував богословський факультет Манітобського університету, перетворивши його в Колегію ім. св. апостола Андрія, що готує православних священників для українських поселень усього світу.

Мета нашої статті – показати роль І. Огієнка в розвитку вітчизняної культури, етнопедагогіки, розкрити основні ідеї праці І. Огієнка про рідномовні обов'язки й актуалізувати їх важливість для громадян української держави.

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагомніше посідають дослідження й розвідки з питань історії та розвитку української мови,

культури в цілому, виховання висококультурних громадян України. Це підтверджено власними його міркуваннями: «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб...Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане й національності; вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... Ось чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту» [2, с.239-240].

Слова великого українця якнайкраще віддзеркалюють складний шлях боротьби за нашу мову й культуру й перегукуються з подіями в Криму і на Донбасі, де російські загарбники і заїди забороняють українську мову, культуру, закривають українськомовні засоби масової інформації, видавництва тощо.

З усвідомлення значення мови, мовленнєвої культури, її ролі у вихованні молодого покоління, необхідності повернути народу його душу, серце – рідну мову не лише у сфері побуту, а й у всіх державних установах, в світі й культурі, громадських інституціях формувалася позиція І. Огієнка щодо етнопедагогічної, мовленнєво-культурологічної, врешті державотворчої місії української мови.

Величезний масив Огієнкової наукової і навчальної літератури, що призначався для школярів і студентів, для самоосвіти дорослого населення, був створений за порівняно короткий час – у період існування УНР, але більшість мовознавчих і культурологічних праць друкувалася вже далеко за межами Батьківщини і так і не дійшла до тих, кому призначалася. І лише з часу набуття Україною незалежності повернулася до нас і слугує нам, громадянам вільної держави.

І. Огієнко – один із провідних українських мовознавців і педагогів, який успішно поєднував науково-дослідну й педагогічну діяльність,

відстоював права української мови в науці, освіті і повсякденному житті українців. Коло його педагогічних інтересів надзвичайно широке – від молодшої школи до вищого навчального закладу. Він багато зробив для підготовки учительських кадрів та методичного забезпечення навчання рідної мови.

І Огієнко – автор численних методичних розробок, підручників, посібників, словників, poradників, що тривалий час широко використовувалися в народній освіті та самоосвіті. Саме йому належить гасло «Для одного народу – одна літературна мова», що значно сприяло зближенню східноукраїнського і західноукраїнського варіантів української літературної мови.

Світову славу принесли І.І. Огієнкові його фундаментальні праці, що й нині не втратили свого значення: «Історія української літературної мови», «Українська культура», «Історія українського друкарства», «Українська церква» та ін.

Творчим подвигом його вважається переклад українською мовою Святого письма, над яким він працював багато років і повністю видав у 1962 році. Великими тиражами були видані книжки «Чистота і правильність української мови», «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних», «Наука про рідномовні обов'язки», низка статей у журналі «Рідна мова» і зробили йому авторитет і повагу не тільки серед учительства, але й ширших кіл українського громадянства.

Осібнo хочемо виділити його працю «Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізіс». Написана й видана в 1936 р. для українців Галичини й Волині, які перебували тоді під владою Польщі і зазнавали жорстоких соціальних і національних утисків. Їхня мова була зведена до побуту, вивчалася лише в початкових та деяких середніх школах. І. Огієнко розумів значення рідної мови для українців, для вживання їх як етносу, тому всіляко пропагував і утверджував українську мову. Він убачав в ній запоруку єдності й збереження української нації (Яка актуальна проблема для нас, українців

XXI століття!).

Праця «Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізіс» І. Огієнка – своєрідний кодекс, що виражав світоглядні позиції громадян щодо рідної мови і передбачав систему правил мовленнєвої поведінки під час спілкування. Адже слово «катехізіс» у перекладі з грецької означає усне повчання, настанова, тому друга частина назви книжки («Рідномовний катехізіс») ніби уточнює значення першої («Наука про рідномовні обов'язки»). Названа праця оригінальна за змістом і за структурою. Вона починається з авторської передмови і включає тридцять сім розділів. Цікаво, що друга назва книжки має досить розгорнуте тлумачення і звучить так: «Рідномовний катехізіс для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства». Як бачимо, аудиторія, якій адресована книжка, досить широка для того часу.

У «Передмові» автор дохідливо для широкого загалу з'ясовує сутність рідної мови, роль у житті її носіїв, розкриває історію формування літературної мови. Лейтмотивом «Передмови» можна вважати слова «Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духовно й культурно кожний народ» [с.3]. Автор акцентує на рідномовній політиці, що формувалася разом із формуванням народу, нації, держави.

Наголосимо, що І. Огієнко звертається до читачів – носіїв різних мов: «Курс мій не прив'язаний конче до якось окремої мови, він може придатися кожному народові, особливо ж недержавному, що прагне стати державним» [с.6]. звичайно, він мав на увазі тогочасну Україну, але його слова пророче звучали і в пізніший період, аж до 1991 року, коли наша держава набула статусу незалежної.

Визначаючи рідномовні обов'язки громадян, учений у центрі ставить народ і його рідну мову. Це перший розділ книжки, що є своєрідною преамбулою до всього її змісту. Чи не вперше маємо чітко сформульоване визначене поняття «рідна мова». На думку автора, «рідна мова, - то мова наших батьків і мова народу, до якого ми належимо..., то найголовніший

наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу» [с.7]. Справедливість цих слів безперечна, адже проблема збереження й розвитку української мови в нашій державі і нині залишається актуальною.

Визначаючи органічний зв'язок мови з її творцем і носієм, учений водночас наголошує на обов'язку держави «всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови» як найміцнішої основи для його духовного об'єднання» [с.7-8]. Він далекий від нав'язування, але переконаний, що всі громадяни мають володіти літературною мовою своєї держави, бо саме вона є основою їхньої духовної єдності. Таку функцію виконує українська мова як державна. Розвиваючи цю думку, вчений застерігає, що «мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва» [с.8], і цим він продовжує думку іншого великого українця О. О. Потебні, який стверджував, що «мова...є не тільки одна із стихій народу, але й найбільш досконала його подоба» [7, с.70], а тому втрата мови, своєї національної належності призводить до «дезорганізації» суспільства, аморальності й опідлення» [с.73].

І. Огієнко об'єктивно характеризує мовну політику Радянського Союзу, коли десятки народів, що представляли національні меншини, втратили свою рідну мову. От і маємо російськомовних євреїв, німців, греків, поляків, сербів, які не володіють мовою свого народу. На жаль, чимало українців, хоч і не є національною меншиною, теж не користуються або ж і не володіють мовою своїх дідів і прадідів. «Тільки держава, що мало дбає про своє будуче, не дає літературним совам своїх меншин повної змоги нормального розвитку», – резюмує І. Огієнко[с.8].

Низку розділів книжки автор присвячує питанню місця рідної мови в різних сферах суспільства. Нею, на його думку повинні користуватися преса, письменники, вчені, церква духовенство тощо. Особливу увагу І. Огієнко приділяє школі. Як істинний педагог, він відзначає, що «рідна школа – то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, і

літературної зокрема»[с.8].

Школу він розглядає як поетапний засіб мовного виховання. Про це свідчать розділи «Молодь початкових шкіл і рідна мова», «Середньошкільна молодь і рідна мова», «Вища школа й рідна мова» та ін.

На всіх етапах мовної освіти рідна мова, твердо переконаний учений, є могутнім засобом інтелектуального й духовного розвитку особистості. Особливу увагу він звертає на вищу школу, бо саме на цьому етапі остаточно формується етнофор – громадянин і патріот. Автор підсумовує, що «завершенням перетворення етнографічного народу в культурну націю є створення вищих національних рідномовних шкіл»[с.46], покликаних формувати еліту, здатну творити державу і згуртовувати навколо себе народ.

Обов'язок народу й держави дбати, щоб дитина виховувалася, росла і розвивалася в рідномовному середовищі. А це насамперед родина, школа і врешті суспільство, що створюють це середовище. І. Огієнко відзначає, що тільки рідна школа виховує національно сильні й морально міцні характери. І основним засобом цього процесу є рідна мова. Особливу увагу він звертає на ті заходи, які, на його думку, забезпечать якісне засвоєння рідної мови. Це гуртки плекання рідної мови, шкільна бібліотека із зразковим добром книжок, шкільне справочинство українською мовою, свята рідної мови тощо. Здавалося б, що ж тут нового в методичних порадах ученого? Але згадаймо, що про все це він писав, коли Україна була розірвана на частини між Польщею, Румунією, Радянським союзом і єдина держава залишалася лише в мріях наших співвітчизників.

Не обминув І. Огієнко і вчителя. Проблема «Учитель і рідна мова» залишається актуальною і сьогодні. І це не тільки досконале знання мови як системи зі складною структурою, але й практичне володіння користуванням літературним мовленням, методикою навчання рідної мови, що передбачає виховання мовної особистості. «Кожен учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис», - пише вчений [с.37]. Учитель як носій літературної

мови має дбати про правильність і чистоту свого й учнівського мовлення, бути організатором позакласної і позашкільної роботи й виховувати в учнів любов до рідної мови.

Особливе місце у вихованні мовної особистості учня І. Огієнко відводить сім'ї. «Виховуйте свої дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей», - звертається він до батьків [с.38]. Боляче звучать слова вченого, звернені до батьків, сім'ї про соромлення рідної мови як «дошкульна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей своєї нації» [с.39].

Актуальним є міркування І. Огієнка щодо мовного виховання в сім'ях змішаних шлюбів (розділ «Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях»). Він виступає проти змішаних шлюбів. Але якщо вже так сталося, що сім'ю утворили представники різних націй, то дитина має знати рідну мову своїх батьків, особливо мову глави роду – батька.

У наш час, коли змішані шлюби – звичайне явище, мовна проблема вельми актуальна. Дитина в такій сім'ї, як правило, засвоює мову повсякденного користування (у нашому середовищі найчастіше російську) і втрачає рідну мову своїх батьків. «Кожний член мішаного подружжя, коли не хоче винародивитися мусить виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу», пише І.Огієнко [с.61].

Учений-педагог розуміє, що важливе значення формування особистості має мовне середовище. Тому в мовній освіті молоді І.Огієнко відводить важливу роль усім державним і громадським інституціям – засобам масової інформації («Преса і рідна мова»), мистецтву («Письменник і рідна мова», «Театр і рідна мова»), церкві й духовенству («Церква і рідна мова», «Духовенство і рідна мова») та ін.

«Преса – то головний двигун мови», - проголошує вчений [с.28]. А отже, кожне видання мусить оформлятися зразковою літературною мовою з урахуванням орфоепічних і правописних норм. Якщо ж проаналізуємо сучасну пресу, особливо регіональну, то переконаємося, що слова І.Огієнка в

багатьох випадках і досі залишаються декларацією. І за кількістю нашу пресу рідномовною ніяк не назвеш (переважають російськомовні видання).

Не обминув автор і проблеми кадрів ЗМІ: «Особа, що не знає добре своєї соборної літературної мови та своїх рідномовних обов'язків, не може бути робітником пера» [с.29]. А скільки словесних покручів ми чуємо в ефірі і зустрічаємо на шпальтах газет!

І.Огієнко визначає рідномовні обов'язки і державних службовців (теж вельми актуальна мовна проблема!). У розділі «Державна служба і рідна мова» відзначається: «Упорядники на державній та громадській службі» мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову і свій соборний правопис» [с.58]. Автор гостро критикує тих службовців, які, перебуваючи в іншій державі, забувають рідну мову, нехтують нею: «Якщо урядник служить на чужомовній службі, а в своїм приватнім житті не виконує всіх рідномовних обов'язків свого народу, то він дошкульно зраджує свою націю й уже не є її членом» [с.58-59]. Різко, але справедливо. А якщо порівняти західну і східну діаспори українців, то одразу стає зрозумілим, хто виконував і продовжує виконувати свої рідномовні обов'язки, а хто втратив рідномовний зв'язок зі своїм народом. Адже для обох діаспор середовище чужомовне і рідна мова зберігається насамперед у родині.

Апеляція вченого-педагога до різних прошарків суспільства (а не тільки до учнів, студентів та викладачів мови) не випадкова. Він переконаний, що кожний громадянин нашої держави має низку обов'язків щодо суспільства, в якому живе, і людей, з якими спілкується.

І. Огієнко чітко визначив ці обов'язки, згрупував їх та сформулював. Нам залишається лише знати їх та виконувати. Справді, кожен член суспільства, громадянин нашої держави як мовна особистість, що виховується в сім'ї, а потім у школі, зобов'язаний знати й любити рідну мову, користуватися нею і дбати про її збереження й розвиток. Це найголовніший рідномовний обов'язок, що стосується всіх українців.

Автор виділяє найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина. Серед найголовніших він називає охорону честі своєї рідної мови, підтримку її престижу, збереження в національній формі свого імені і прізвища (Білик, а не Белік, Різник, а не Резник, Христина, а не Крістіна), навчання рідної мови і користування нею, зокрема в сім'ї, дотримання рідномовної політики держави та ін. «Кожний свідомий член нації мусить добре знати і завжди виконувати рідномовні обов'язки свого народу», – закликає нас І.Огієнко [с.10].

Особливо цінними для сучасного покоління українців є «Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина». У них звучить, з одного боку, тривога за рідну мову, її функціонування суспільстві, а з другого – оптимізм, віра в те, що кожен свідомий громадянин буде берегти рідну мову й розвивати її. З боєм звучать слова вченого: «Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ» [с.11]. Але він упевнений, що знання рідної мови засвідчує духовну зрілість як окремої особи, так і зрілість цілого народу. Особливого значення І. Огієнко надає літературній мові, не випадково називає її соборною.

«Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, на найміцніша основа її» [с.12]. У наш час ці слова вченого викликають тільки схвалення. А тому й зрозуміло, чому наша середня і вища школа приділяє таку увагу культурі мовлення. Справді, обов'язок кожної освіченої, високоінтелектуальної людини «працювати на збільшення культури своєї літературної мови» [с.12], бо стан літературної мови – то рівень культурного розвитку народу, і додамо, рівень внутрішньої культури кожної людини, рівень культури, її мислення і мовлення.

Знання української мови як державної є обов'язком усіх громадян України, що зафіксоване в її Конституції. Але, як ми переконалися, І.Огієнко визначає рідномовні обов'язки для людей різного віку і сфер діяльності, що конкретизує обов'язки кожної людини – представника українського народу, громадянина України.

Ураховуючи, що в державному користуванні українська мова є мовою справою чинства, документування, вчений виділяє десять заповідей писання, що стосується писемного мовлення. Тут він звертає увагу не тільки на грамотне оформлення тексту, що само по собі завжди актуальне, але й на зміст і стиль викладу, адресата мовлення, мовленнєву ситуацію, в якій створюється письмовий текст. «Ясний і простий стиль, – пише автор, – то найкращий стиль [с.58]. І далі він закликає писати так, щоб «усі розуміли; думаймо про це, починаючи писати» [с.54]. Ці слова вченого стосуються працівників друкованих ЗМІ, авторів підручників шкільних і для вищої школи, науково-популярної літератури тощо. «Кожний працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народний спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний, легко зрозумілий для широких мас» [с.54].

Цікаві думки висловлює вчений щодо рідномовних обов'язків емігранта і стосовно чужинців. Звертаючись до українців, що емігрували в різні країни світу, він наголошує, що «тільки рідна мова найсильніше в'яже тебе з Батьківщиною, а тому вживай цієї мови скрізь, де можливо й де того не забороняє тобі місцеве право» [с.59]. Він пропонує емігрантам зберігати рідну мову в сім'ї, у спілкуванні з земляками, у збереженні родового прізвища (Онищенко, а не Онищенко, Павлютенко, а не Павлютенков!), радить організувати рідну школу для своїх дітей і закликає пам'ятати, що «наймиліша мова в цілому світі – це твоя рідна мова» [с.60].

З болем говорить І. Огієнко про мовне винародовлення. Його двічі повторювані слова «Мова – то серце народу: гине мова – гине народ!» [11, с.63] звучить як грізне застереження. І в цьому він не самотній. Ще на початку ХІХ ст. цю ж думку висловив великий німецький філософ, мандрівник і мовознавець В. фон Гумбольдт. І в наш час ця думка лягла в основу Закону про мови в Україні (1989 р.), є лейтмотивом мовної політики в державі, зафіксована в Конституції України. Кожен народ, великий чи маленький, покликаний зберігати свою мову, захищати й розвивати її. І.

Огієнко в нових умовах уточнює думку нашого великого вченого-мовознавця О. Потебні, що «мовне винародовлення завжди провадить до морального каліцтва (в О.Потебні – до спідлення душі), а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів» [11, с.63].

Особливих коментарів ці слова не потребують, бо маємо можливість реально спостерігати результати винародовлення (за О.Потебнею – денаціоналізації).

Закінчує свою працю І.Огієнко дещо патетично, пафосно – рідномовним гімном. У рідномовному гімні, на думку автора, відображене ставлення до рідної мови, її творців і носіїв, що має виявлятися в пошануванні рідної мови, любові до неї. Таким гімном, уважає І.Огієнко, може бути вірш С. Черкасенка.

О рідна мово, скарбе мій!
В мертвотних напастях чужини
Ти мій цілющий, мій єдиний
Душі підбитої напій...

У наш час маємо десятки чудових поезій, присвячених рідній мові, кожна з яких могла б бути рідномовним гімном.

Згадаймо хоча б вірш Д.Білоуса «Рідне слово».

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
кохана материнська мово!

Насамкінець можемо констатувати, що праця І. Огієнка, хоч написана ще в першій половині минулого століття, не втратила своєї актуальності. У ній порушені важливі методологічні, духовні й політичні проблеми виховання молоді, мовної освіти, формування особистісних якостей людини. Її інтелектуального й естетичного розвитку.

Книга І.Огієнка покликана й сьогодні формувати національну свідомість громадянина України засобами рідної мови, його патріотизм і відданість ідеям незалежної європейської держави, ім'я якої Україна. Його позиція патріота, людини, яка щиро любить свою Батьківщину й вірно їй служить, виражена тамі поетичними рядками:

Я взяв своє серце малими руками
Й віддано покликав Україні до ніг,
І юна любов розцвіла ся між нами
І став я орати твердий переліг.
Й нікому вже більше не дав я любові
Бо другого серця кохати не маю
І вірним зостанусь, аж дошки соснові
Єдину любов мою спинять без краю.

Наукова й педагогічна спадщина І.Огієнка залишається активним джерелом духовності й розвитку лінгвістичної та методичної наук, засобом виховання відданих, патріотично налаштованих громадян України.

Список використаних джерел

1. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко – К. : АТ «Обереги», 1994.
2. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко – К. : Абрис, 1991. – 260 с.
3. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / за ред. М.Пентилюк. – К. : Ленвіт, 2009.
4. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994.
5. Масенко Л. Мовно-культурна ситуація в Україні / Л. Масенко // Дивослово. – 2001. – №10. – С. 7-10.
6. Погрібний А. За мовою – Україна / А. Погрібний // Дивослово. – 1998. – №10. – 5-8.

7. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / О. Потебня ; упоряд. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.
8. Постовий В. На сторожі коло державної мови треба поставити закон і неухильно дотримуватися його / В. Постовий // Дивослово. - 1998. – №12. – С. 2-5.
9. Стельмахович // Дивослово. – 1993. – №5-6. – С. 19-23.